

Pamilihane Tembung lan Lelewane Basa Sajrone *Kidung Sesingir* Anggitane Pakubuwana IX (Tintingan Stilistika)

Lindawati

Jurusan Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Surabaya,
lindaawati23@gmail.com

Abstrak

Kidung Sesingir anggitane Pakubuwana IX kalebu naskah ing periodisasi Sastra Jawa Anyar lan kalebu kasusastran kraton. Tetembungan kang ditata dening Pakubuwana IX kanthi permati, ngasilake ukara kang mentes, khas lan nuwuhake swara kang laras. Bab kasebut bisa nyengkuyung makna isi sajrone *Kidung Sesingir* kang arupa piwulang. Kaendhan ukara sajrone *Kidung Sesingir* ora bisa uwal saka pamilihane tembung lan lelewane basa kang digunakake dening panganggit. Panliten iki nggunakake metode *deskriptif kualitatif*. Sumber data panliten yaiku teks *Kidung Sesingir* lan data kang utama yaiku arupa tembung, frasa lan ukara sajrone teks *Kidung Sesingir*. Data ing panliten iki dikumpulake kanthi teknik waca, cathet lan kapustakan. Ing babagan analisis data, panliten iki nggunakake metode deskriptif analisis kanthi pendekatan stilistika. Asil panliten iki nuduhake yen *Kidung Sesingir* ngandhut maneka piwulang. Sajrone bab kabasan, panganggit nggunakake pamilihane tembung sarta lelewane basa kanggo nuwuhake kaendahan.

Tembung penting: pamilihane tembung, lewane basa lan piwulang.

Abstrak

Kidung Sesingir karangan Pakubuwana IX termasuk naskah dalam periodisasi Sastra Jawa Baru dan termasuk kasusastran kraton. Kata-kata yang disusun oleh Pakubuwana IX dengan cermat menghasilkan kalimat yang berbobot, khas dan menghasilkan bunyi yang selaras. Hal tersebut dapat mendukung makna isi yang berupa ajaran. Keindahan kalimat dalam *Kidung Sesingir* tidak bisa lepas dari diksi dan gaya bahasa yang digunakan oleh pengarang. Penelitian ini menggunakan metode *deskriptif kualitatif*. Sumber data penelitian yaitu teks *Kidung Sesingir* dan data utamanya adalah kata, frasa dan kalimat dalam teks *Kidung Sesingir*. Data dalam penelitian ini dikumpulkan dengan teknik baca, tulis dan kepustakaan. Dalam hal analisis data, penelitian ini menggunakan metode deskriptif analisis dengan pendekatan stilistika. Hasil penelitian menunjukkan bahwa kidung sesingir mengandung beberapa ajaran. Dalam hal kebahasaan, pengarang menggunakan diksi serta gaya bahasa untuk memberikan nilai estetika.

Kata kunci: diksi, gaya bahasa dan ajaran.

PURWAKA

Karya sastra minangka wujud saka asil pamikire manungsa kang diripta kanthi nengenake kaendahan. Aspek kaendahan diwujudake dening pangripta lumantar basa kang digunakake, ing antarane awujud pamilihane tembung lan lelewane basa. Saben pangripta nduweni *keaktivitas* dhewadhewe lan saben karya sastra kang diasilake mesthi aweh wigati marang pangrembakane sosial lan budaya. *Kidung Sesingir* dianggit dening Pakubuwana IX ing taun 1910-1811 lan kalebu karya sastra ing periodisasi sastra Jawa Anyar. Bab kasebut bisa dimangerteni saka wujud, isi lan basa kang digunakake. *Kidung Sesingir* mujudake naskah kang awujud tembang kang diripta kanthi nggunakake basa Jawa Anyar lan kalebu naskah

kraton. Kaendahan sajrone *Kidung Sesingir* diwujudake kanthi panganggone pamilihane tembung lan lelewane basa, saengga isi kang arupa piwulang bisa ditampa dening pamaos kanthi becik.

Naskah Jawa kang arupa tembang narik kawigatene panliti saperlu ditliti, jalaran basa kang digunakake sajrone tembang nduweni unsur kaendahan kang linuwih. kaendahan basa sajrone reiptan ora bisa uwal saka pamilihane tembung lan lelewane basa kang digunakake dening panganggit. Basa kang dipaes kanthi setiti kasebut bisa narik kawigatene pamaos marang sawijine karya sastra. Sajrone panliten iki bab kang perlu dikaji yaiku isi, pamilihane tembung lan lelewane basa sajrone *Kidung Sesingir*. Saka panliten iki bakal dimangerteni isi, pamilihane tembung lan lelewane basa sajrone *Kidung Sesingir*. Panliten kanthi objek

teks *Kidung Sesingir* iki nggunakake titingan stilistika.

Miturut Ratna (2013:19) umume studi stilistika diterapake ing sastra modhern kang awujud tulisan. Yen dibandingne gancaran lan drama, geguritan paling asring diteliti kanthi nggunakake titingan stilistika, amarga geguritan nggunakake basa kang luwih padhet sahingga nduweni ciri-ciri stilistika. *Puisi* minangka struktur kang kasusun saka unsur pambangun. Unsur-unsur kasebut nduweni sipat kang padu, kang ora bisa dipisahake tanpa ngaitake unsur liyane. Unsur-unsur pambangun kasebut yaiku unsur intrinsik lan unsur ekstrinsik. Unsur Intrinsik *puisi* diperang dadi loro, yaiku struktur batin lan struktur fisik. Struktur batin *puisi* umume sinebut kanthi struktur abstrak. Struktur batin ora bisa disawang kanthi langsung utawa *visual*. Sajrone struktur batin *puisi* kadhapuk ing antarane: rasa, nada, tema lan amanat. Sajrone panliten iki unsur batin *puisi* kang dirembung mung awujud tema lan amanat.

Tembang mujudake arane *puisi* Jawa anyar adhedhasar metrum Jawa (Sardjana sajrone Laginem, 1996:26). Tembang mujudake riptan kang kaiket marang guru gatra, guru lagu dan guru wilangan. Tembang nduweni watak kang bisa nuduhake ciri lan gambaran *emosi* kang kepengin diandharake dening panganggit. Watak tembang miturut Padmosoekotjo (1952:13) kaya ing ngisor iki:

No	Tembang	Watak
1	Kinanthi	Seneng, asih, tresna
2	Pucung	Kendho, tanpa greget-saut
3	Asmaradana	Sengsem, sedhih, prihatin kang ketaman asmara
4	Mijil	Wedharing rasa.
5	Maskumambang	Nelangsa
6	Pangkur	Sereng
7	Sinom	Gapyak, renyah.
8	Dhangdhanggula	Luwes lan resep
9	Durma	Galak lan muntab
10	Gambuh	Rumaket lan kulina
11	Megatruh	Sedhih-kingkin kaworan nglukro.
12	Girisa	Wanti-wanti

Saben metrum tembang nduweni watak dhewe-dhewe. Sajrone karya sastra Jawa kang awujud tembang, umume panganggit nggunakake

pralambang utawa pasemon kanggo nuduhake pupuh tembang. Pralambang utawa pasemon tegese pituduh kang cumeplos, wetuning karep kang kawedarake sarana sasmita, kanthi tetembungan kang sinamun (Padmosoekotjo, 1953:92). Ing jaman saiki, pralambang utawa pasemon kang nuduhake pupuh tembang kasebut diarani sasmita. Sasmita umume awujud tembung utawa frasa kang ngandhut teges kang padha utawa swara kang saemper karo tembang kang didisyaratake. Ing ngisor iki bakal diandharake sasmitane tembang miturut Padmosoekotjo (1953:94):

No	Tembang	Sasmita
1	Kinanthi	Kanthi, Gandheng, kanthet.
2	Pucung	Kaluwak, ancung, lan tembung kang mawa wanda cung.
3	Asmaradana	Asmara, kasmaran, kinkin, brangta, brangti.
4	Mijil	Wijil, wijon, wetu, narastuti, sulastri.
5	Maskumambang	Kumambang, kenthir, timbul.
6	Pangkur	Wuntat, wuri, judha kanaka, tembung kang mawaw kur.
7	Sinom	Taruna, sritana, ronkamal, pangrawit, anom, weni.
8	Dhangdhanggula	Sarkara, manis, madu, artati, dhandhang, gula lan gagak.
9	Durma	Mundur, lan tembung kang mawa dur.
10	Gambuh	Embuh, gambuh, jumbuh lan wanda kang mawa wanda buh.
11	Megatruh	Pegat, duduk lan tembung kang mawa wanda truh.
12	Girisa	Giris.

Stilistika nлити ciri khas panganggone basa sajrone wacana sastra, ciri-ciri kang mbedakake karo wacana nonsastra, nлити *deviasi* tumrap tata basa minangka sarana *literer* (Sudjiman, 1993:3). kaendahan sawijine karya sastra uga menahi bobot marang karya sastra kasebut. Kaendahan uga mujudake bagiyang kang diukur lan ditemtokake saka sawijine karya sastra kang antuk pambiji. Bab

kasebut laras klawan panemune Ratna(2013:3). Stilistika bisa ditegesi ilmu kang ngrembug basa sajrone karya sastra. Mligine panganggone lelewane basa sajrone karya sastra. Lelewane basa tuwuh nalika pangripta ngandharake ide utawa panemune. Lumantar lelewane basa panganggit bisa medharake ide. Lumantar ide lan pamikiranane, panganggit nyiptakake konsep kanggo ngasilake karya sastra.

Miturut Nurgiyantoro (2007:290) pamilihane tembung (*diksi*) mujudake panggunane tembung-tembung kang sengaja dipilih dening panganggit. Pamilihane tembung kang trep lan laras klawan isi kang diandharake bisa nuwuhake kaendahan tumrap reriptan lan narik kawigatene pamaos. Tembung-tembung kang dipilih lan kasusun kanthi apik maknane bisa nuwuhake *imajinasi estetik*, bab kasebut bisa diarani diksi (Barfield sajrone Pradopo, 2005:54). Mula, Kejaba awèh nilai *estetis* tumrap reriptan, pamilihane tembung uga bisa nuwuhake *imajinasi* tumrap pamaos. Pamilihane tembung nduweni tujuwan supaya reriptan kang dianggit ngandhut nilai *estetis*. Pamilihane tembung sajrone KS angliputi: titi swara (purwakanthi guru swara, purwakanthi guru sastra lan purwakanthi guru lumaksita), titi tembung (tembung saroja, tembung garba lan sasmitane tembung) lan titi makna (dasanama lan entar).

Lelewane basa mujudake cara kanggo medharake pikiran lumantar basa sacara khas kang nuduhake jiwa lan kapripadhen panganggit (Keraf, 2005:113). Saka panganggone lelewane basa bisa dimangrteni ciri khase panganggit sajrone ngripta karya sastra. Saben panganggit nduweni ciri kang beda sajrone ngandharake gagasane. Bab kasebut laras klawan panemune Abrams (sajrone Nurgiyantoro, 2007:276) lelewane basa mujudake cara pangucapan basa sajrone gancaran, utawa kepriye sawijine panganggit ngungkapake sawijine bab kang bakal diandharake. Tembung kang rinonce mawa pangolahe tembung kang becik, dadi sawijine kaendahan kang nyawiji. Lelewane basa kang kinandhut sajrone KS yaiku personifikasi, pepindhan, paribasan lan citraan.

METODE

Sesambungan karo ancas saka panliten iki, yaiku nganalisis pamilihane tembung lan lelewane basa sajrone KS, saengga tintingan kang digunakake sajrone panliten iki yaiku Stilistika. Metode panliten sastra minangka cara sistematik kang dipilih kanggo panliten kanthi cara nimbang-

nimbang wujud, isi, lan sipate sastra, minangka objek kang ditintangi. Angggone milih sawijine metode iku kudu nyelarasake karo bab sing bakal diteliti. Ing panliten iki bakal nggunakake metode *deskriptif kualitatif*. Miturut Moleong (2006:4) panliten kang nggunakake metode *kualitatif* yaiku panliten sing nggunakake prosedur tartamtu kanggo ngasilake data *deskriptif* sing wujud tembung-tembung kang katulis utawa lisan saka manungsa lan solah bawane sing bisa diamati. Panliten kang nggunakake metode *kualitatif* mujudake jinise panliten kang ora bisa dilakoni kanthi nggunakake ilmu statistik. Kanthi ancangan *deskriptif kualitatif* iki diajab bisa ngolehake gegambaran kang cetha lan objektif ngenani pamilihane tembung lan lelewane basa sajrone KS.

Sumber data kang digunakake sajrone panliten iki awujud teks KS anggitane Pakubuwana IX. Teks KS asale saka perpustakaan Balai Pusat Pelestarian Cagar Budaya, Mojokerto. Naskah kasebut dumunung ing Rak D.2 sastra, kanthi kode 819 lan nomer 5311. Teks KS awujud tembung macapat kang cacahé ana 33 pupuh lan tembung gedhe mung ana sapupuh, yaiku Girisa. Data kang digunakake sajrone panliten iki yaiku arupa tembung, frasa lan ukara sajrone teks KS kang ngandhut pamilihane tembung lan lelewane basa.

Instrumen mujudake piranti kang digunakake kanggo ngumpulake data utawa informasi kang bakal diteliti. Sajrone panliten *kualitatif*, kang dadi instrumen utawa piranti panliten yaiku panliti iku dhewe Panliti minangka instrumen utama sajrone panliten *kualitatif*. Instrumen utama ora bisa lumaku kanthi lancar tanpa disengkuyung dening instrumen panyengkuyung. Instrumen panyengkuyung sajrone panliten iki arupa alat-alat utawa piranti tulis kang digunakake kanggo nyathet data-data panliten. Pangumpulane data ing panliten iki nggunakake teknik waca, cathet lan kapustakan. Analisis data sajrone panliten iki nggunakake metode deskriptif analisis. Analisis ditindakake kanthi cara njlentrehake fakta-fakta kang sabanjure kasusul kanthi menèhi analisis.

ASILE PANLITEN

Panliten iki ngandharake asile panliten kanthi njlentrehake isi, pamilihane tembung lan lelewane basa sajrone KS.

ISI TEKS KIDUNG SESINGIR

Tema kang diangkat sajrone KS yaiku piwulang, amarga sajrone KS diandharake

piwulang-piwulang kabecikan kanggo nglakoni urip ing donya. Piwulang mujudake bab sing kepengin diandharake dening Pakubuwana IX tumrap bebrayan Jawa. Piwulang-piwulang kasebut yaiku:

Piwulang Kanggo Para Abdi

Piwulang kanggo para abdi dijlentrehake sajrone pupuh IV Pucung lan bisa dimangerteni saka pethikan:

Haywa ancung

yen suwita ing wong agung

lawan kancanira

lamun sira antuk singgih

dipun bisa ngenaki atining kanca (VI.PC.1)

Pethikan ing ndhuwur njlentrehake menawa dadi abdi ora oleh tumindak sakepenake dhewe. Senajan anggone ngabdi marang mitrane dhewe, dadi abdi kudu njaga tumindake. Sing paling wigati yaiku kudu bisa gawe seneng atine liyan. Gawe seneng atine liyan bisa kanthi cara nindakake pakaryan kang wis diprentahake kanthi becik.

Piwulang kanggo para abdi uga dijlentrehake sajrone pupuh VII Pangkur. Sajrone pupuh VII Pangkur dijlentrehake tata cara dadi abdi kang becik. Bab kasebut bisa dimangerteni saka pethikan:

Suku jungkung layar kaga

den prigel solahing sumiwi

bayem harda kursi agung

den anteng neng paseban

aja mulih lamun durung wayahipun

den nedya suwiteng nata

aywa kesed aneng panti (VII.PK.2)

Kaleca kentharing tirta

jobin citra mijil eropah nagari

den merak ati ing tembung

sumarah ing sakarsa

marang gusti solahing kukila

muluk kang munggend wadana

sawangen tingaling gusti (VII.PK.3)

Pethikan ing ndhuwur njlentrehake bab-bab sing kudu diduweni minangka abdi raja. Dadi abdi raja kudu sregep, sopan, lan ora kesusu anggone mulih yen durung wektune. Sadurunge pakaryan wis rampung kabeh, abdi ora oleh mulih dhisik. Kejaba iku minangka abdi kudu tansah njaga pocapan, nindakake sakabehe prentah lan nalika raja aweh pituduh kudu digatekna.

Piwulang Kanggo Putra Raja

Piwulang kang katujokake marang putra raja uga kamot sajrone pupuh XXII Sinom kaya pethikan ing ngisor iki:

Wajibing para taruna

leketa sujana wegig

minta sih sang wicaksana

lumuntur ing kawruh luwih

keng perlu den kawruhi

prayoganing tindak tanduk

myang tatakramaneng praja

pae-paening nagri

lan patrane prayogane pawong mitra (XII.S. 1)

Pethikan ing ndhuwur njlentrehake kuwajibane para pemudha mligne putra raja. Sajrone golek kawruh, bab sing kudu dilakoni yaiku cedhak marang wong kang pinter. Yen kita kumpul karo wong sing pinter, kita bisa antuk kapinteran sing diduweni dening pawongan kasebut. Sajrone nggolek ilmu, kita kudu bisa milah lan milih ilmu sing kaya ngapa sing kudu disinaoni lan sing ora perlu disinaoni. Bab utama sing kudu disinaoni dening putra raja yaiku tata krama, tata aturan negara, cara nggolek mitra lan tata cara njaga memitran.

Sun puji dimen gambuh

dhuh gustiku risang narpasunu

amengku praja jatmika lulus ngluhuri

mring uluraning leluhur

nerendra ingkang kinaot (XV.GB. 1)

Berkahe kanjeng rasul

ywa tinggal agama linuhung

nanging kudu ginunema kang baresih

kitab Kur'an muratipun

tinimbang utamaningdon (XV.GB. 2)

Pethikan ing ndhuwur nuduhake yen pupuh XIII Gambuh ngamot bab piwulang kang katujokake marang putra raja. Saka pethikan pupuh Gambuh pada sepisan ing ndhuwur panganggit nduweni pangajab supaya putra raja bisa mimpin negara kanthi wicaksana lan tansah ngugemi piwulang saka leluhure kang linuwih. Kejaba piwulang bab mimpin negara, putra raja uga wajib nyinaoni bab agama. Bab kasebut dijlentrehake sajrone pupuh Gambuh pada kapindho. Supaya antuk berkahe kanjeng Rasul, sing paling utama aja nganti ninggalake agama. Agama kudu digunakake minangka pedhoman sajrone mimpin negara. Maca Qur'an kudu nganti rampung. Qur'an ora mung diwaca, nanging uga disinaoni piwulang kang ana sajrone.

Piwulang Kanggo Wanita

Piwulang kanggo para wanita sepisan dijletrehake sajrone pupuh XXVI Mijil kaya pethikan:

*Janma kuna panatabing gendhing
pungkasing pamaos
pawestri kuan wus bebuhane
gemi nastiti pan ngati-ati
sampiurnaning runtik
sumareh ing wuwus* (XXVI.MJ. 5)

Pethikan pupuh XXVI Mijil pada kalima ing ndhuwur njlentrehake watak kang kudu diduweni dening para wanita. Piwulang kasebut katujokake marang para wanita, mligine wanita sing wis mbangun balewisma. Dadi wanita iku kudu gemi lan ngati-ati ing penganggone barang utawa dhuwit. Kejaba iku, wanita uga kudu sregep lan waspada. Bab kang paling wigati yaiku wanita ora oleh nesu-nesu lan sopan sajrone pocapan. Wanita kang awatak becik bisa dimangerteni saka pocapane, amarga pocapane nuduhake kapribadhene wong.

Pupuh XXVII Dhandhanggula uga njlentrehake piwulang kanggo wanita. Bab kasebut bisa dimangerteni saka pethikan:

*Murweng arja sang nata sung wangsit
mring sagunge wanita kang samya
winengku marang priyane
kudu miturut sakayun
ngayam-ayam karsaning laki
lelejeme mrih rena
karanane iku
dadi jalarane trisna
ningwong priya yayah guna lawan dhesthi
psthine mung elingen* (XXVII.DG.1)

*Tetepa panater tantu neng ngesthi
pan pinetri wewadining badan
dadi tertib ukurane
tertib tegese urut
katis wajib ning para estri
titis bener teges
dening driya iku
ywa liya mring lakunira
ngarah-arrah ywa arda driya den manis
ulat wijiling sabda* (XXVII.DG.3)

Pethikan pupuh XXVII Dhandhdanggula ing ndhuwur mujdake piwulang kanggo para wanita. Piwulang bab wanita diandhrarake sajrone pupuh XXVII Dhandhanggula pada kapisan. Sajrone pada kasebut disebutake yen raja utawa panganggit, yaiku Pakubuwana IX bakal weneh pitutur kanggo

para wanita kang wis mbangun balewisma. Sajrone balewisma, wanita kudu bekti marang sing priya lan nggawe seneng atine. Yen wanita tansah bekti lan nggawe senega ati bakal antuk katresnan kang linuwih.

Piwulang sabanjure dijletrehake sajrone pupuh XXVII Dhandhanggula pada katelu. Sajrone pada kasebut diandharake yen wanita kudu ngeling-eling pitutur saka raja, saengga bisa tertib. Tertib tegese nglaksanakake apa kang dadi kuwajibane minangka garwa sarta sregep sajroni nglakoni tugase. Wanita minangka garwa kudu njaga tindak-tanduke, nuduhake pasuryan kang nyenengake lan sopan sajrone pocapan.

Piwulang Kanggo Para Ulama

Piwulang sing pungkasan sajrone KS yaiku piwulang kanggo para ulama kang bisa dimangerteni saka pethikan.

*Dhuh dhuh kang para ngulama
padha gegulanga ngelmi
ngelmune jeng rosulullah
sayektine mupangati
kang ginelar rinuru
patang perkara trapipun
den terang sanira
tumrap ing sawiji-wiji
dipun wejang jer ta iku tembung arab* (XXXIV.S. 7)

Pupuh XXXIV Sinom pada kaping pitu njlentrehake piwulang kanggo ulama. Para ulama becike kudu nyinaoni ilmu, mligine ilmune rasulullah, yaiku ilmu agama Islam. Ilmu bab agama Islam migunani banget. Ora mung migunani tumrap para ulama wae nanging uga migunani tumrap masyarakat. Sawise nyinaoni ilmu agama Islam, para ulama kudu ngajarake ilmu agama Islam kasebut marang masyarakat. Saben bab kudu dijletrehake kanthi gamblang, amarga ilmu agama Islam umume nggunakake basa Arab.

*Utamane nglakonana
salat tasbeh saben wengi
tan tasjub prayoga
lir jeng rosul anglakoni
sebab yen tengah wengi
sarwa sepi rasanipun
tentrem mung sedya salat
sumalat tumrapa agni
uruping dahana agnira* (XXXIV.S. 9)

Sabanjure, pethikan pupuh XXXIV Sinom pada kaping sanga uga njlentrehake piwulang kanggo para ulama. Sajrone pethikan kasebut disebutake

yen bab kang paling utama sing kudu dilaksanakake yaiku sembahyang saben wengi. Bab kasebut kaya kang dilakoni dening kanjeng Rasul, yaiku sholat tasbih saben wengi. Sembahyang mbutuhake kahanan kang tentrem supaya bisa khusyuk. Ing tengah wengi kahanan sepi lan tentrem, saengga mathuk banget kanggo sembahyang.

*Utamane nglakonana
salat tasbeh saben wengi
tan tasjub prayoga
lir jeng rosul anglakoni
sebab yen tengah wengi
sarwa sepi rasanipun
tentrem mung sedyana
sumalat tumrapa agni
uruping dahana agnira*

(XXXIV.S. 9)

Sabanjure, pethikan pupuh XXXIV Sinom pada kaping sanga uga njlentrehake piwulang kanggo para ulama. Sajrone pethikan kasebut disebutake yen bab kang paling utama sing kudu dilaksanakake yaiku sembahyang saben wengi. Bab kasebut kaya kang dilakoni dening kanjeng Rasul, yaiku sholat tasbih saben wengi. Sembahyang mbutuhake kahanan kang tentrem supaya bisa khusyuk. Ing tengah wengi kahanan sepi lan tentrem, saengga mathuk banget kanggo sembahyang.

PAMILIHANE TEMBUNG SAJRONE KS

Pamilihane tembung kang ditemokake sajrone KS, yaiku titi swara, Titi tembung, lan titi makna kang sabanjure bakal diandharake kaya ing ngisor iki:

Titi Swara (*Fonologi*)

Estetika *puisi* ora mung gumantung marang ide kang diandharake dening panganggit sajrone karyane, yaiku awujud tembung lan ukara kang mbentuk gatra lan pada, nanging uga ana sesambungane karo bab swara (Yuwana, 2000:34). Miturut Wedhawati (2006:29) fonologi mujudake cabang linguistik kang ngrembug babagan swara basa adhedhasar fungsine. Titi swara kang ana sajrone KS awujud purwakanthi, yaiku purwakanthi guru swara, purwakanthi guru sastra lan purwakanthi guru lumaksita.

Purwakanthi Guru Swara

Purwakanthi guru swara utawa *asonansi* mujudake pangulange swara /a/, /i/, /u/, lan /o/ sajrone ukara kanthi runtut.

(1) *mring nusa Jawa widada* (I.K.15.3)

Pethikan 1), *nusa Jawa widada* kang nunggal swara /a/. /a/ kang abot kasil nguwatake makna sajrone ukara. Swara /a/ digunakake kanggo nuduhake sawijine keyakinan ati kang manteb. Panganggone swara /a/ sacara runtug-runtug uga nambahi kaendahan tumrap ukara lan ndadekake ukara saya manteb.

(2) *amemuji pun kaki ri ratri* (XXIV.DG.7.1)

Pethikan (2), *amemuji pun kaki ri ratri*. Sajrone ukara kasebut tinemu tembung *amemuji, kaki, ri* lan *ratri* kang nunggal swara /i/. Anane swara kang selaras ing saben pungkasan wanda nuwuhake kaendahane ukara. Swara /i/ kang asipat dhuwur lan cilik sajrone ukara nggambarake ati kang tulus.

(3) *mirmakake utamane* (XX.AS.2.3)

Pethikan ing ndhuwur mujudake purwakanthi guru swara /e/ sajrone KS. Pethikan (3), tinemu tembung *mirmakake* lan *utamane* kang nunggal swara /e/ lan kalebu ing purwakanthi guru swara kanthi rima kabuka. Swara /e/ kang entheng nggambarake kahanan kang seneng. Senajan ukara kasebut medharake piwulang, nanging piwulang kang diwedharake kebak rasa asih.

(4) *Ing mengko tan kanggo* (XXX.MJ.8.2)

Pethikan ing ndhuwur mujudake purwakanthi guru swara /o/ kang ana sajrone KS. Pethikan (4) ana ukara *Ing mengko tan kanggo*. Sajrone ukara kasebut tinemu tembung *mengko* lan *kanggo* kang nunggal swara /o/ lan kalebu ing purwakanthi guru swara kanthi rima kabuka. Panganggone swara /o/ kasil nguwatake makna sajrone ukara.

Purwakanthi guru swara ing ndhuwur mujudake peurakanthi guru swara kang dumunung ing gatra. Sajrone KS, purwakanthi guru swara ora mung dumunung ing gatra wae, nanging uga dumunung ing pada. Purwakanthi guru swara /a/ kang dumunung ing pada tinemu sajrone tembang Girisa kaya ing ngisor iki:

(5) *Dhuh ta risang dwijawara*

Pun patik jalu wanita

Nuwun gunging pangaksama

Dheta ulun kumawawa

Nuwun berkahe sang dibya

Prakara isining raga

Kang katon ing kawula

Wijange aran punapa (XXV.GR.1)

Tembang Girisa iku iketane swara uga kalebu purwakanthi guru swara, amarga guru lagune kabeh tiba swara /a/. Guru lagu kang tiba swara /a/ kasebut kalebu ing purwakanthi guru swara kanthi rima kabuka. Kejaba nuwuhake kaendahan,

purwakanthi guru swara /a/ ngasilake swara abot selaras karo isine tembang, yaiku medharake pitutur. Pupuh Girisa ing pethikan (5), nyritakake sawijine priya lan wanita kang kepengin ngerti isi sajrone gunung. Priya lan wanita kasebut takon marang pandhita.

Purwakanthi Guru Sastra

Purwakanthi guru sastra mujudake pangulange aksara sajrone ukara kanthi runtut.

- (6) kalbu mbeber amber ngelebi sangri (XV.GB.6.3)

Pethikan (6) ing ndhuwur ana ukara *kalbu mbeber amber ngelebi sanagari*. Saka tembung *kalbu*, *mbeber*, *amber* lan *ngelebi* ngandhut purwakanthi guru sastra /b/. Bab kasebut bisa dimangerteni saka anane aksara /b/ kang runtut ing tembung *kalbu*, *mbeber*, *amber* lan *ngelebi*. Anane kombinasi swara /u/,/e/ lan /i/ lan konsonan swara /b/ sajrone tembung kasebut kasil nuwuhake kaendahan sajrone ukara. Kaendahan kang diasilake nggambarake kahanan kang seneng.

- (7) rasa ajar manjing ajar ajer (XVII.MJ.9.3)

Sajrone pethikan (7) tinemu tembung *ajar*, *manjing*, *ajar*, lan *ajer* kang nuwuhake swara /j/. Swara /j/ kang dumunung runtug-runtug kasebut kalebu purwakanthi guru sastra. Aksara /j/ kang sumambung klawan swara /a/, /i/ lan /e/ nuwuhake kanedahane ukara, saengga ukara dadi manteb lan trep.

Purwakanthi Guru Lumaksita

Purwakanthi guru lumaksita utawa purwakanthi guru basa mujudake pangulange tembung utawa wanda kanthi urut kang dumunung ing pungkasane gatra lan diambali ing gatra sabanjure. Purwakanthi guru lumaksita diperang dadi loro, yaiku purwakanthi guru lumaksita awujud pangulange wanda lan purwakanthi guru lumaksita awujud pangulange tembung.

Purwakanthi Guru Lumaksita Awujud Pangulange Wanda

- (8) dumadi dadi **tumuwuh**, **wuwuhe** kawruh mratani (I.K.16.1-2)

Pethikan (8), tinemu tembung *tumuwuh* lan *wuwuhe*. Tembung *tumuwuh* asale saka tembung *tuwuh* kang antuk seselan -um, dene tembung *wuwuhe* asale saka tembung *wuwuh* kang antuk panambang -e. Kaloro tembung kasebut tegesa beda, nanging kaloro tembung kasebut nduweni

wanda kang padha, yaiku *wuh*. Pethikan (8) kalebu purwakanthi guru lumaksita arupa pangulange wanda.

- (9) kakine ywa **kagiwang**, den **gawang** na ngalingi (I.K.23.5-6)

Banjur pethikan (9), tinemu tembung *kagiwang* lan *gawang*. Kaloro tembung kasebut nuduhake purwakanthi guru lumaksita jalaran nduweni wanda kang padha, yaiku *wang*. Pethikan (9) kasebut kalebu purwakanthi guru lumaksita kanthi wujud pangulange wanda kang malumat, amarga kaloro tembung kasebut dumunung ora kanthi urut, nanging dipisahake dening tembung *den*.

Purwakanthi Guru Lumaksita Awujud Pangulange Tembung

- (10) arang ahli kang sedya **eling**, **eling-eling** wewuang (II.DG.1.5-6)

Pethikan (10), tinemu tembung *eling* lan *eling-eling*. Tembung *eling-eling* kalebu dwilingga kang antuk panambang -en. Kaloro tembung kasebut katulis ing sapada. Tembung *eling* dumunung ing pungkasane gatra kalima, dene tembung *eling-eling* dumunung ing wekasane gatra kaenem. Pethikan (10) kalebu purwakanthi guru lumaksita arupa pangulange tembung.

- (11) utamaning **kawruh**, **wruha** pakewuhing jaman (II.DG.11.6-7)

Pethikan (11), tinemu tembung *kawruh* lan *wruha*. Tembung *kawruh* asale saka tembung *weruh* kang diwancah dadi *wruh* lan antuk ater-ater ka-. Tembung *wruha* asale saka tembung *weruh* kang diwancah dadi *wruh* lan antuk panambang -a. Tembung *kawruh* katulis ing pungkasane gatra kaping enem, dene tembung *wruha* katulis ing wekasane gatra kaping pitu.

Titi Tembung (Morfologi)

Morfologi mujudake cabang linguistik kang ngrembug bentuk tembung, mligine bentuk polimorfemis utawa *kata turunan* lan unsur-unsur pambentuke (Wedhawati, 2006:29). Sajrone panliten iki titi tembung kang dirembug arupa: tembung saroja, tembung garba, lan sasmitane tembang.

Tembung Saroja

Tembung saroja mujudake tembung kang panganggone dirangkep, yaiku tembung loro kang padha tegese utawa meh padha tegese kang lumrah dienggo bebarengan. Tuladha ing ngisor iki mujudake tembung saroja kang ana sajrone KS:

(12) *srinarendra* (I.K.1.2)

(13) *owah gingsir* (I.K.26.6)

Pethikan ing ndhuwur mujudake tuladha tembung saroja. Pethikan (12), tinemu tembung *srinarendra* kang asale saka tembung sri lan narendra. Kaloro tembung kasebut nduweni teges kang padha, yaiku raja. Mula saka iku tembung *srinarendra* kalebu tembung saroja. Pethikan (13) tinemu tembung *owah gingsir*. Kaloro tembung kasebut nduweni teges kang padha, yaiku tembung *owah* lan *gingsir* tegese salin kaanan utawa malih beda karo sakawit. Tembung *owah gingsir* kasebut bisa aweh gegambaran yen kaanan kang diceritakake pancen owah tenanan. Panganggone tembung *owah gingsir* kasebut nduweni fungsi aweh gegambaran kaanan kang mantep.

Tembung Garba

Tembang mujudake karya sastra kang nduweni paugeran-paugeran tartamtu, salah sawijinene yaiku guru wilangan. Yen ana gatra kang cacah wandane kakehan, pangripta bisa nyuda cacaha wanda kang kakehan kanthi cara nggarba rong tembung utawa luwih kang dumunung ing gatra kasebut. Panganggone tembung garba sajrone KS bakal diandharake ing ngisor iki:

(14) *wadyalit* (I.K.8.2)

(15) *utameng* (V.S.2.2)

Pethikan (14), tembung *wadyalit* sejatine saka tembung wadya lan alit. Wadyalit nduweni teges kawula alit. Tembung kasebut ngalami persandian antarane swara /a/ lan swara /a/, saengga tetep swara /a/. Tembung wadya lan alit digarba kanthi tujuan nyuda wanda supaya trep klawan guru wilangane. Banjur pethikan (15), tembung *utameng* sejatine saka tembung utama oleh panambang -ing. Sajrone basa Jawa, swara /a/ yen dumunung bebarengan klawan swara /i/ ngalami persandian lan luntur dadi swara /e/. Mula tembung utama oleh panambang -ing dadi utameng.

Sasmitane Tembang

Sajrone KS, meh kabeh pupuh nggunakake sasmitane tembang, tuladhane kaya ing ngisor iki:

(16) *Kinanthi amurwaning kidung*
srinarendra kang mandhiri
surakarta kaping sanga
kuwara widagdeng kawi
wasise gendhing wis kondhang
mumpuni kidung palupi (I.K.1)

Pethikan (16) tinemu tembung *kinanthi* kang dumunung ing bebukane pupuh. Tembung *kinanthi*

minangka sasmitane tembang *Kinanthi*. *Kinanthi* ateges gandhengan, kanca, lan arane kembang (Laginem, 1996:18). Tembang *Kinanthi* kang awatak seneng digunakake minangka bebuka. Pethikan ing ndhuwur minangka bebuka sajrone KS kang njlentrehake bab panganggit. Pethikan ana ukara *srinarendra kang mandhiri, surakarta kaping sanga*. Bab kasebut nuduhake yen KS dianggit dening Pakubuwana IX.

(17) *Tyas tan kengguh memanisng estri*
mring ature wadya kang tan laba
yogya winawas yektine
cora dipun samun
amet daya aywa ngatarani
den wani bathinira
ing netra aywa ru
sirung lengus wacanarda
tan jatmika ing solah nora prayogi
den manis ulatira (II.DG.3)

Pethikan (17), tinemu tembung *memanisng* kang mujudake sasmitane tembang Dhandhanggula. Tembung *memanisng* kang tegese manis nuduhake pupuh Dhandhanggula. Bab kasebut bisa dimangerteni saka tembung *gula* kang ana sajrone tembung Dhandhanggula. Umume *gula* rasane manis, mula tembung *memanisng* digunakake minangka sasmitane tembang Dhandhanggula. Tembang Dhandhanggula kang awatak luwes mathuk kanggo medharake piwulang. Piwulang sajrone pethikan tembang Dhandhanggula ing ndhuwur katujokake marang para pemimpin. Dadi pemimpin kudu nduweni ati kang manteb lan aja kagodha marang wanita.

Titi Makna (Semantik)

Semantik mujudake sawijine cabang ilmu linguistik kang ngrembug makna sajrone basa. Bab kasebut dikuwatake klawan panemune Chaer (2009:2) kang ngandharake yen semantik mujudake bidang studi sajrone linguistik kang nyinaoni makna utawa teges sajrone basa. Titi makna kang dirembug sajrone panliten iki yaiku relasi makna lan makna tembung.

Relasi Makna

Relasi makna mujudake sesambungane makna antarane tembung utawa satuan basa karo tembung utawa satuan basa liyane. Satuan basa bisa awujud tembung, frase utawa ukara. Relasi makna kang ana sajrone KS awujud dasanama.

Dasanama

Sajrone basa Indonesia, dasanama diarani *sinonim*. Dasanama kang ana sajrone KS bakal diandharake kaya ing ngisor iki:

- (18) aldaka (II.DG.4.2)
arga (XXV.GR.3.5)

Pethikan ing ndhuwur tinemu tembung *aldaka*, lan *arga*. Tetembungan kasebut mujudake dasanamane gunung. Panganggone dasanama kasebut nduweni tujuan supaya nuwuhake kaendahan tumrap rriptan, amarga tembung *aldaka*, lan *arga* dirasa luwih endah yen digunakake tinimbang tembung *gunung*.

- (19) prabu (II.DG.5.4)
nata (II.DG.5.10)
narapati (II.DG.11.9)
aji (II.DG.13.1)
ratu (III.MJ.10.6)
katong (III.MJ.11.2)
naradipa (V.S.8.7)
narendra (V.S.10.9)
nararya (XIV.S.3.1)
naranata (XIV.S.4.3)
sri (XXV.GR.3.3)

Pethikan ing ndhuwur mujudake tuladha dasanama. Pethikan (19) tinemu tembung *prabu*, *nata*, *narapati*, *aji*, *ratu*, *katong*, *naradipa*, *narendra*, *nararya*, *naranata* lan *sri*. Tembung-tembung kasebut mujudake dasanamane raja. Kejaba nuwuhake kaendahan, panggunane dasanama kasebut nduweni tujuan kanggo njangkepi guru lagu.

Makna Tembung

Makna mujudake teges utawa maksud kang kinandhut sajrone tembung. Makna tembung kang ana sajrone KS arupa teges.

Teges Entar

- (20) lawan sira kurang budi, iya turua sedhela (XII.AS.6.1-2)

Pethikan (20), *lawan sira kurang budi, iya turua sedhela* ngemu teges entar yaiku mawas dhiri. Bab kasebut bisa dimangerteni saka tembung *kurang budi* lan *turua sedhela*. Tembung *budi* tegese nalar utawa pikiran, dene tembung *turua sedhela* ngemu teges *intropeksi* dhiri. Mula ukara *lawan sira kurang budi, iya turua sedhela* ngemu teges yan kita nduweni kaluputan kudu mawas dhiri. Kita kudu bisa metani kaluputane dhewe lan nduweni tekad kanggo bebenah.

- (21) *betah lapa kurang guling* (XXXIII.K.1.2)

Pethikan (21), *betah lapa kurang guling* mujudake tembung entar kang tegese tirakat. *Betah lapa* ing ukara kasebut tegese pasa lan *kurang guling* tegese saben wengi ora turu amarga zikiran. Ukara kasebut nduweni teges tirakat.

Lelewane Basa

Lelewane basa kang ana sajrone KS awujud personifikasi, pepindhan, paribasan lan citraan.

Personifikasi

Personifikasi mujudake lelewane basa kang madhakake samubarang kang mati karo manungsa, yaiku samubarang kang mati kasebut bisa nglakoni pakaryan kaya dene manungsa kanthi ancas nuwuhake pangangen-angen marang pamaos.

- (22) *yen mungguha surya kang anulis* (II.DG.7.1)

Pethikan (22) ing ndhuwur tinemu ukara *surya kang anulis* kang nuduhake personifikasi. Nulis mujudake pakaryan kang katindakake dening manungsa. Sajrone ukara kasebut kang nindakake pakaryan nulis yaiku surya utawa srengenge, kamangka srengenge ora bisa nindakake pakaryan kaya dene manungsa. Mula, sajrone ukara kasebut surya utawa srengenge dipadhakake kaya dene manungsa. Bab kasebut nuduhake yen pethikan (22) mujudake personifikasi. Panganggone personifikasi bisa nuwuhake pangangen-angen tumrap pamaos.

Pepindhan

Pepindhan mujudake lelewane basa kang asipat mbandhingake.

- (23) kadi *lemut* minta ganjarane, gajah mesthi nora den turuti (III.MJ.6.3-4)

Pethikan (23), *kadi lemut minta ganjarane, gajah mesthi nora den turuti*, kalebu pepindhan jalaran anane tembung *kadi* kang nuduhake *perbandingan*. Ukara kasebut mbandhingake manungsa karo lemut. Tumindake manungsa kang serakah dibandhingake kaya lemut kang njaluk bageyane gajah. Lemut mujudake kewan kang cilik, mula yen antuk bageyan uga sethithik laras karo ukurane. Dene gajah mujudake kewan kang gedhe, mula yen antuk bageyan uga akeh. Manungsa sing serakah biyasane njaluk samubarang sing akeh, kamangka bab kasebut ora jumbuh karo kahanan lan kabutuhane.

- (24) lir kaluwak anome arane pocung, semune anancang, pipta kang nora prayogi,

guladrawa ywa lali wuwulangira
(XVIII.PC.1)

Banjur pethikan (24), pupuh Asmaradana pada kaping pitu. Pethikan kasebut tinemu tembung *lir* kang nuduhake anane pepindhan. Bab sing dipindhakake yaiku banyu lan mangsi. Banyu kang ana ing donya iki kaya dene mangsi sing bisa digunaake kanggo nulis.

Paribasan

Paribasan mujudake unen-unen Jawa kang panganggone ajeg lan ora ngemu pepindhan.

(25) paribasan wong labet temen tinemu
(III.MJ.11.1)

Pethikan (25), ana ukara *wong labet temen tinemu*. Ukara kasebut kalebu unen-unen kang nduweni teges wantah. Sajrone ukara *wong labet temen tinemu*, ana tembung *lebet* kang tegese jero. Mula, ukara kasebut ngemu teges sapa wae sing ngupaya kanthi jero utawa kanthi tenanan mesthi bakal tinemu apa kang dituju. Ngupaya ora ateges mung ikhtiar wae, nanging uga ndonga lan pasrah marang Gusti.

Citraan

Citraan kang ana sajrone KS bakal diandharake ing ngispr iki:

Citraan Pandulu

Citraan pandulu mujudake gambaran utawa angen-angen kang diasilake deing pancadriya pandulu.

(26) sutajaya wus widada, darbe turun wanodya yu linuwih (VII.PK 8.1-2)

Pethikan (26), *sutajaya wus widada, darbe turun wanodya yu linuwih*. Pethikan kasebut disebutake anane *wanodya yu linuwih*, yaiku wanodya kang ayu banget. Bab kasebut nuwuhake pangangen-angen tumrap pancadriya pandlu. Pangangit ngajak para pamaos supaya ndeleng wanodya ayu.

(27) lacana ujwalanira, madhangi isining arga, katonton wewijanganira (GR.3.6-8)

Pethikan ing (27), kalebu citraan pandulu. Bab kasebut bisa dideleng Sajrone ukara *lacana ujwalanira, madhangi isining arga, katonton wewijanganira* kang bisa nuwuhake pangangen-angen kang diasilake dening pancadriya pandulu. Pamaos diajak ndeleng cahya kang madhangi isine gunung kang mratandhani yen gunung kasebut isih aktif.

Citraan Pangrungu

Citraan pandulu mujudake gambaran utawa angen-angen kang diasilake deing pancadriya pangrungu.

(28) *Kendhang* geng munya suruping rawi
(XXVI.MJ.3.1)

Pethikan (28), *kendhang geng munya suruping rawi* kalebu citraan pangrungu. Ukara kasebut aweh panganen-angen kang diasilake dening pancadriya pangrungu. Pangangit ngajak pamaos supaya bisa ngrasakake swarane kendhang gedhe kang ditabuh ing wayah sore.

CITRAAN PANGECAP

Citraan pandulu mujudake gambaran utawa angen-angen kang diasilake deing pancadriya pangecap.

(29) lawan ing woh kang enom kecute kalintang, tuwa legi kepati (IX.DR.6.1-2)

Sajrone pethikan (29), ana ukara *lawan ing woh kang enom kecute kalintang, tuwa legi kepati, tinemu tembung kecute kalintang lan legi kepati*. Tembung kasebut kasi nuwuhake gegambaran kang diasilake dening pancadriya pangecap. Pamaos diajak ngrasakake kecute woh kang isih enom lan legine woh kang wis mateng.

(30) candhonge mung uyah sekul, nestun lomboke mung siji (XXXIII.K. 9.1-2)

Pethikan (30), *candhonge mung uyah sekul, nestun lomboke mung siji* kalebu citraan pangecap. Sajrone ukara bisa tuwuhpangangen-angen kang diasilake dening pancadriya pangecap. Pangangit ngajak pamaos supaya ngrasakake yen mangan mung sego putih karo uyah lan lombok.

Citraan Pangambu

Citraan pandulu mujudake gambaran utawa angen-angen kang diasilake deing pancadriya pangambu.

(31) yayah rume puspita bra, angambar ngebegi bumi, karenan nanduki grana (XII.S.4. 1-2)

Pethikan (31), tinemu ukara *yayah rume puspita bra*. Ukara kasebut nuduhake ambu wangi, yaiku ambune kembang. Kembang kasebut wangine ngebaki donya. Pangangit ngajak pamaos ngrasakake ambune kembang kang wangi kasebut.

PANUTUP

Dudutan

Kidung Sesingir anggitane Pakubuwana IX mujudake sawijine karya sastra Jawa Anyar awujud tembang kang diripta kanthi nengenake kaendahan.

Kaendahan reriptan bisa kawawas saka wewujudane basa kang rinakit kanthi laras, trep lan manteb kaya kang manggon sajrone pamilihane tembung lan lelewane basa. Panganggit nggunakake tembung-tembung kang mentes lan trep kanggo nyulih bab sing kepingin diwedharake. Kejaba iku, panganggit uga milih tembung-tembung kang bisa ngasilake swara kang laras klawan tembung-tembung liyane supaya nuwuhake wirama kang endah.

Kaendahan ukara kang tuwuh nyengkuyung makna isi sajrone *Kidung Sesingir* kang awujud piwulang. Kanthi nggunakake basa kang kapaes kanthi becik, ndadekake piwulang kang diwedharake dening panganggit krasa mentes. Piwulang kang kinandhut sajrone *Kidung Sesingir* arupa piwulang kanggo para abdi, piwulang kanggo putra raja, piwulang kanggo wanita lan piwulang kanggo para ulama.

Kaendahane basa kang kapaes kanthi becik sajrone *Kidung Sesingir* awujud pamilihane tembung lan lelewane basa. Pamilihane tembung kang kapacak ing *Kidung Sesingir* arupa titi swara (purwakanthi guru swara, purwakanthi guru sastra, lan purwakanthi guru lumaksita), titi tembung (tembung saroja, tembung garba, lan sasmitane tembang) lan titi makna (dasanama lan teges entar). Lelewane basa kang kapacak sajrone *Kidung Sesingir* yaiku personifikasi, pepindhan, paribasan lan citraan. Panganggit nggunakake lelewane basa lan pamilihane tembung minangka sarana kanggo negesake maksud utawa makna kang kinandhut sajrone reriptane. Kejaba iku, panganggone pamilihane tembung lan lelewane basa bisa nambahi nilai estetis sajrone *Kidung Sesingir*.

Pamrayoga

Panliten iki mung ngrembug saperangan aspek pamilihane tembung lan lelewane basa sajrone *Kidung Sesingir* anggitane Pakubuwana IX. Panliten iki pancen isih adoh saka kasampurnan. Aspek-aspek liyane kang gegayutan klawan pamilihane tembung lan lelewane basa isih durung kabedhah kanthi rowa. Mula, prelu dianakake panliten kang mirunggan babagan pamilihane tembung lan lelewane basa sajrone *Kidung Sesingir* kanthi luwih njlimet.

KAPUSTAKAN

- Chaer, Abdul. 2009. *Pengantar Semantik Bahasa Indonesia*. Jakarta: Rineka Cipta.
- Keraf, Gorys. 2005. *Diksi dan Gaya Bahasa*. Jakarta: PT. Gramedia Pustaka Utama.
- Laginem, dkk. 1996. *Macapat Tradisional Dalam Bahasa Jawa*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Departemen Pendidikan Dan Kebudayaan.
- Nurgiyantoro, Burhan. 2007. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta : Gadjah Mada University Press.
- Padmoesoekotjo. 1953. *Ngrengrengan kasusastran Djawa*. Purworedjo: _____
- Pradopo, Rachmat Djoko. 2005. *Pengkajian Puisi*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.
- Ratna, Nyoman Kutha. 2013. *Stilistika, Kajian Puitika Bahasa, dan Budaya*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Sudjiman, Panuti. 1993. *Bunga Rampai Stilistika*. Jakarta : Pustaka Utama Grafiti.
- Wedhawati, dkk. 2006. *Tata Bahasa Jawa Mutakhir*. Yogyakarta: Penerbit Kanisius.
- Yuwana, dkk. 2000. *Pendekatan Stilistik Dalam Puisi Jawa Modern Dialek Using*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa Departemen Pendidikan Nasional.